

SIRP MİLLİYETÇİLİĞİNİN FİKİRSEL ARKA PLANI VE SIRP RESMÎ TARİH YAZIMINDA TEMEL VURGULAR

* Özgenur ÇAPUTLU

Özet:

1878'de kurulan Sırbistan devletinin oluşturduğu resmî tarihsel anlatı ve eğitim kurumları, din kurumları ve aile kurumu gibi ideolojik araçlar üzerinden kurduğu milliyetçi öğretinin temel nitelikleri bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Bu bağlamda, öncelikle 19. yüzyılda ortaya çıkan milliyetçiliklerin ve Sırp milliyetçiliğinin genel özellikleri ele alınacak; daha sonra Sırbistan'ın, devletin ideolojik aygıtlarından biri olan eğitim kurumları üzerinden oluşturduğu resmî tarih öğretisinin temel vurguları çözümlenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sırbistan Devleti, Resmî Tarih Öğretisi, Milliyetçilik

Abstract: This study consists of formal narrative of history which had created by Serbian government, which had established in 1878 and basic features of Serbian national doctrine, which had associated with educational institutions, religious institutions and institution of family. In this context, firstly, the study handles basic features of national movements, which had appeared in the 19th century and basic characteristics of the Serbian national movement; and than, the study tries to analyse basic emphasizes of formal historical doctrine that had created by the Serbian government via educational institutions, which is a part of ideological means of a state.

Key Words: Serbian Government, Formal Historical Doctrine, Nationalism

---

* Yıldız Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Yüksek Lisans Öğrencisi.
ozgenurcaputlu@gmail.com. Orcid: [0000-0002-8999-9476](https://orcid.org/0000-0002-8999-9476)

Giriş

Fransız Devrimi, ürettiği yeni kavramlar ile kendisinden sonraki yüzyılları büyük ölçüde şekillendirecek nitelikte bir devrim olup dünya siyasi tarihinin en önemli kırılma noktalarından biri olarak kabul edilmektedir. 18. yüzyılın bitimine on yıl kala Fransa’da yükselerek modernleşme sürecini taçlandıran bu büyük devrim, benzer kültürel, coğrafi ve etnik aidiyetleri paylaşan insan topluluklarını birer “ulus” tanımı altında toplamış; onları birer “ortak değerler bütünü” etrafında birleştirerek dünya milletlerinin ulus devletleşme süreçleri olarak okunabilecek yeni bir dönem başlatmıştır. Devrimin en önemli ürünü olan ulusçuluk fikrinin, 1789 sonrasında batıdan doğuya yayılarak dünya üzerindeki birçok coğrafyanın kaderini belirleyen yönü göz önünde bulundurulduğunda, devrimi bir dönüm noktası olarak kabul eden tarihçilerimizin haklılığının tartışılmaz olduğu rahatlıkla görülmektedir.

Fransız Devrimi, dünya haritası üzerinde yeni bir şekillenme yaratmış; bu şekillenme, geleneksel devlet olarak niteleyebileceğimiz çok uluslu imparatorluklar için birer dağılma anlamına gelirken, bu çok uluslu imparatorluklar içerisinde yine geleneksel ölçütler baz alınarak sınıflandırılmış alt gruplar tarafından ise genellikle sancılı geçen ancak sonunda başarıya ulaşan bağımsızlık hareketleri olarak ifade edilmiştir. Devrimin etkilerinin yoğun şekilde hissedildiği 19. yüzyılda, dönemin çok uluslu yapıya sahip geleneksel devletlerinden biri olan Osmanlı İmparatorluğu’nun da bu etkilerden payını alması kaçınılmaz olmuştur.

1800’lü yıllar, Osmanlı geleneksel döneminden itibaren Fener Patrikhanesi’ne bağlı bulunan, din ölçütü temelinde “gayrimüslim tebaa” adı altında tanımlanmış Ortodoks milletler başta olmak üzere Balkan milletlerinin Osmanlı’dan ayrılmaya başladığı yıllar olarak ifade edilebilir. Yüzyılın başlarındaki en radikal çıkışlardan biri, Fatih Sultan Mehmet döneminden itibaren Osmanlı yönetimi altında bulunan Sırplar tarafından gerçekleştirilmiştir. 1804 yılında başlattıkları isyan, 1812 yılında Bükreş Anlaşması ile başarıya ulaşmış; bu tarihten sonra Osmanlı yönetimi ve Sırplar arasında çekişmelerin yaşandığı bir dönem başlamış; 1815 yılında ikinci bir isyan programı ile gündeme gelen ve 1829’da tam özerklik kazanan Sırplar, 1878’de tamamen bağımsız olmuşlardır. Bağımsızlaşma sürecinde Avrupa’daki milliyetçi düşünce akımlarından

esinlenen bazı şahsiyetleri de (Karadžić, Obradović) birer fikir babası olarak görmüşlerdir.

Sırp'ların bağımsız olmasıyla birlikte yeni bir devlet kurma dönemi başlamış; her yeni ulus devletin kendi millî kimliğini tanımlayarak yönetimini bunun üzerine inşa ettiği gerçeğinden hareketle, Sırbistan devleti de kendi tarihsel, etnik ve kültürel aidiyetleri üzerinden bir “ulus” tanımlamasına gitmiştir. Buna bağlı olarak “biz” ve “öteki” tanımlamaları yapılmıştır. Bu tanımlama sürecinde, Balkan uluslarının gözündeki imajı pek parlak olmayan Osmanlı İmparatorluğu, bahsi geçen “öteki” sıfatlandırmasından nasibini almıştır.

Çalışma boyunca cevap aranacak temel soru, Sırbistan devletinin oluşturduğu tarih mitinin arkasındaki tarihsel gerçekliğin ne olduğudur. Dolayısıyla devletin “biz” ve “öteki, bizden olmayan” sıfatları ile kimi ya da neyi kast ettiği, bu kasta sebep olan tarihsel deneyimlerin neler olduğu şeklindeki ikincil sorulara da cevap verilmiş olacaktır. Çalışmada öncelikle bir ideoloji olarak milliyetçilik ve en genel tasnifiyle milliyetçi ideolojilerin çeşitliliğinden bahsedilecektir. Sırp milliyetçiliği, siyasal bağımsızlaşma sürecine hizmet eden tarihsel ve entelektüel öncüleriyle birlikte ele alınacak, 1878 sonrası bağımsız devlet döneminde kurumsallaşan milliyetçi ideoloji ise ayrı bir başlık altında incelenecek ve devlet aygıtları vasıtasıyla sunulan resmî tarih yazımı bu başlık altında anlamlandırılmaya çalışılacaktır.

1. 19. Yüzyılda Balkanlarda Yükselen Milliyetçi Hareketlerin Genel Nitelikleri Ve Sırp Milliyetçiliğinin Fikirsal Arka Planı

1.1. Milliyetçilik Kuramlarına İlişkin Genel Tasnifler ve Sırp Milliyetçiliğinin Kuramsal Zemini

Milliyetçiliğin oluşumuna dair tartışmalar ve milliyetçilik kuramlarına ilişkin tasnifler, oldukça kapsamlı bir literatürün varlığına işaret etmektedir. Bu geniş literatürü tarayan Umut Özkırmı, milliyetçiliği, kullandığı argümanlar ve tarihsel gelişimi ile birlikte ele almış ve bu hususta muteber, temel bir sınıflandırma yapmıştır. Söz konusu

sınıflandırmaya göre milliyetçilik kuramlarını üç ayrı yaklaşım üzerinden ele almak gerekmektedir: İlkçi yaklaşım, modernist yaklaşım ve etno-sembolcü yaklaşım.²

İlkçi yaklaşım, bir kuramdan çok bakış açısını ifade etmekte ve milleti, kan bağına dayanan³, eski çağlardan beri var olan doğal bir oluşum olarak görmektedir. İkinci olarak, modernistler milliyetçilik ideolojisinin oluşumu açısından belirli bir dönem tanımlamakta; milliyetçiliği sanayi kapitalizminin ve sekülerizmin bir ürünü olarak ele almaktadır. Üçüncü bakış açısı olan etno-sembolcü yaklaşıma göre ise milliyetçilik, tanımladığı ulusa ait birtakım semboller ve tarihsel mitler yaratarak bunlardan beslenmektedir.

Modernist yaklaşımıcılardan Benedict Anderson ulus fikrinin, klasik dönemde itibar gören dinsel kurumların saygınlığını yitirmesiyle birlikte, insan kitlelerinin ihtiyaç duyduğu yeni ortak paydaları yaratmak maksadıyla üretildiğini ifade etmekte; dinsel öğretilerin güç kaybedişini coğrafi keşiflerle birlikte gelen yeni düşünce biçimlerine ve kutsal dil olan Latinceye duyulan itibarın azalmasına bağlamaktadır:⁴

“Dinî toplulukların önemlerini yitirmesinin ardında iki gelişme yatıyordu. Bunlardan ilki, deniz aşırı keşiflerdi. Söz konusu keşifler insanların ufkunu genişletmiş, onlara farklı hayat tarzlarının olduğunu göstermişti. İkinci gelişme ise kutsal dilin, Latincenin önemini yitirmeye başlamasıydı. Latince kısa sayılabilecek bir sürede, kozmopolit bir dünya görüşüne sahip olan Avrupa entelijensiyasının dili olmaktan çıkmıştı. Bunun sonucunda yerel dillerde daha çok kitap üretilmeye başlanmıştı. Dinin önemini yitirmesinin anlamı büyüktü çünkü geleneksel dinler aşılama çabaları kader anlayışıyla hayatın anlamsızlığını, rastlantısallığını açıklıyorlar, ölümden sonra yaşam vaatleriyle de insanlığın en eski korkularından birine, ölüm korkusuna çözüm sunuyorlardı. Dinin önemini yitirmesi, bu sorunların ortadan kalktığı anlamına gelmiyordu. Ölümlülüğü sürekliliğe çevirecek, rastlantıya anlam katacak daha laik başka bir çözüme gereksinim vardı. Hiçbir şey bu amaca milletten daha uygun değildi çünkü milletler ezeli bir geçmişten geliyor, sonsuz bir geleceğe doğru ilerliyorlardı.”⁵

Milletlerin ve milliyetçiliklerin birer sosyal mühendislik ürünü olduğunu ve bu ürünlerin ortaya konması için geçmişle bugün arasında bir köprü oluşturacak ritüellerin ön plana çıkarılması, diğer bir deyişle gelenekler icat edilmesi gerektiğini ifade eden modernist yaklaşımıcı Eric Hobsbawm, bunun için başvurulan belirli yöntemler olduğunu ifade etmektedir:

² Umut Özkırımlı, **Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış**, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999, s. 75.

³ **A.g.e.**, s. 76.

⁴ Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Yayılması ve Kökenleri**, Çev. İskender Savaşır, 2. bs., İstanbul, Metis Yayınları, 1995, s. 32.

⁵ Özkırımlı, **a.g.e.**, s. 170.

“En fazla rağbet ettikleri yöntemse halk yığınlarının enerjisini toplu ritüellere, belirli aralıklarla tekrarlanan törenlere kanalize etmek, alışkanlıklar yaratmak olmuştur. Hobsbawm’a göre halkı denetim altına almanın ve sistemle kaynaştırmanın üç yolu vardı: Yeni kurumlar oluşturmak (festivaller, spor, sendikalar), yeni statü sistemleri ve toplumsallaştırma yöntemleri icat etmek (hijyerarşik eğitim sistemi ya da kraliyet törenleri) ve gerçek/yapay grupların bütünlüğünü belirleyen ve simgeleyen topluluklar (örneğin millet) yaratmak.”⁶

Milliyetçiliğin tasnifinde açılacak üçüncü başlık ise öncülüğünü John Hutchinson, John Armstrong ve Anthony Smith’in yaptığı “etno-sembolcü” milliyetçi yaklaşımdır.⁷ Etno-sembolcü yaklaşımın temel nitelikleri şöyle özetlenebilir:

“Üçüncü olarak etno-sembolcüler ise temel savlarını modernizm eleştirisinden yola çıkarak geliştirmişlerdi. Etno-sembolcü terimi milliyetçilik çözümlemelerinde etnik geçmişe ve kültüre ağırlık veren kavramları nitelemek için kullanılır. İlkçiliği reddeden, modernizm açıklamalarını ise yetersiz bulan John Armstrong, Anthony D. Smith, John Hutchinson gibi etno-sembolcüler, bu iki yaklaşımdan hareketle bir senteze ulaşmaya, bir tür ‘orta yol’ bulmaya çalışırlar. Kendi çalışmalarına etno-sembolcü adını/terimini kendileri vermiyor. Terim daha çok bu tür görüşmelere sempatiyle bakan genç kuşak araştırmacılar tarafından kullanılır.”⁸

John Hutchinson, ulus tanımlamanın temel ölçütlerini, Anthony Smith’ten şu şekilde aktarmaktadır:

“Ancak Smith’in gözlemediği gibi, milletler aynı zamanda modern dönemin öncesine giden etnik kültürlere de büyük ölçüde dayalı olan hissiyat cemaatleridir. Bunlar millete kolektif bir isim, özgün kökenleri olduğuna dair mitler, bir anayurda aidiyet duygusu, ortak bir tarih ve kültür ile ortak bir siyasal kaderi paylaşma hissi verirler. Milliyetçilik ideolojisini modern dünyada böylesine etkili kılan kadim bir ‘zamansız’ topluluğa aidiyet duygusudur.”⁹

Balkan milliyetçiliklerini, yükseldikleri dönem açısından modernist kuramın tezleri ile açıklamak mümkündür ancak ulus tanımı yapılırken başvurulan temel argümanlara bakıldığında, söz konusu milliyetçiliklerin büyük oranda etno-sembolcü çizgide durduğu görülmektedir.¹⁰ Modernist yaklaşımların temel tezlerini tamamen reddetmemekle hatta doğrulamakla beraber; varlığını çok eski çağlara dayandırma, belirli bir toprak parçasının tarihsel olarak kendine ait olduğunu iddia etme, ortak bir

⁶ A.g.e., s. 137.

⁷ Abdullah Kutalmış Yalçın, “Balkanlarda Sırp Milliyetçiliği”, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, s. 19.

⁸ Artum Dinç, “Millet ve Milliyetçiliğin Doğuşu Üzerine Kuramsal Yaklaşımlar”, (Çevrimiçi) <http://www.sorgulamazamani.com/tr/makale/toplum-ve-kultur/276/millet-ve-milliyetciligin-dogusu-uzerine-kuramsal-yaklasimlar/#.XJvbr7qhmaM>, 1 Haziran 2002.

⁹ Anthony Smith, **Myths and Memories of the Nation**, Oxford: Oxford University Press, 1999, s. 88’den aktaran John Hutchinson, “Milliyetçilik, Globalizm ve Medeniyetler Çatışması”, **21. Yüzyılda Milliyetçilik**, Ed. Umur Özkırımlı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 79.

¹⁰ Yalçın, a.g.e., s. 19.

tarikh, kültür ve siyasal kaderi paylaşma gibi ölçütler üzerinden yapılacak bir ulus tanımı etno-sembolcü milliyetçi yaklaşımın izlerini taşımaktadır. Bu sebeple Balkan milliyetçiliklerini, dolayısıyla Sırp milliyetçiliğini etno-sembolcü bir çizgide ele almanın daha sağlıklı olacağı düşünülmektedir.

1.2. 19. Yüzyıl Balkan Milliyetçiliklerinin Genel Özellikleri

19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki farklı etnik gruplar, kendi ortak değerlerini vurgulamaya ve bu ortak değerleri paylaşan insanları birer ulus kapsamında tanımlamaya başlamışlardır. Bahsi geçen dönemden çok kısa bir süre önce Fransız Devrimi'nin gerçekleşmiş olması ve devrimle birlikte dünyaya yayılmaya başlayan ulusçuluk düşüncesinin varlığı göz önünde bulundurulduğunda, 1800'lü yıllarda Osmanlı gibi çok uluslu geleneksel bir imparatorluktaki dağılmayı anlamlandırmak zor olmayacaktır.

19. yüzyıl Osmanlı'sında ulusçuluk hareketlerinin siyasal boyut kazanması ile birlikte tebaa içerisindeki farklı etnik gruplar, birer birer Osmanlı hâkimiyetinden çıkmaya ve kendi ulus devletlerini kurmaya başlamışlardır. Kemal Karpat, Osmanlı'nın son dönemlerinde Balkanlarda yükselen milliyetçi hareketlere şu şekilde gönderme yapmaktadır:

“Tarihsel milliyetçilik, genellikle yanlış varsayımlar üzerine kuruludur ve mitlerle beslenir fakat siyasal devletlerin kurulmasında temel bir rol oynama ve insanlık tarihinin gidişini belirleyici bir biçimde etkileme kapasitesine sahip olağanüstü güçlü bir öğedir. Bu savın doğruluğu Balkanlardan başka hiçbir yerde daha açık biçimde kanıtlanamaz.”¹¹

Balkan milliyetçiliklerinde “ulus” tanımlamanın, temel olarak “dil” ögesi üzerinden gerçekleştirildiğini söylemek mümkündür. John Hall, milliyetçi ideolojilerin yükselişte olduğu dönemlerde Osmanlı'nın durumunu Avrupa'daki büyük imparatorlukların durumuna benzetmekte ve imparatorluğun, ayrılıkçı grupları tek çatı altında tutma konusunda geç kalmışlığını ifade ederken dilin, ulus yaratmadaki birleştirici rolüne şöyle vurgu yapmaktadır:

“19. yüzyılın sonunda Avrupa'nın büyük kara imparatorlukları baştan sona karıştılar, farklı toprakların dilsel ve idarî sistemlere sahip olduğu evliliklerin sonucuydular. Devletler çoğu zaman mülklerini meşrulaştırmaya çalışıyorlardı, özellikle de dil politikaları aracılığıyla ancak bir bakıma bunu yapmakta geç kalmışlardı. Milletler

¹¹ Kemal Karpat, **Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik**, Çev. Recep Boztemur, 2. bs., İstanbul, Timaş Yayınları, 2012, s. 15.

kendilerini koruyabiliyordu çünkü kendi dillerini sistemli hâle getirebiliyor ve kendi eğitim sistemlerini kurabiliyorlardı. Klasik millî uyanış dünyası işte bu.”¹²

Maria Todorova, gayrimüslim Balkan milletlerinin, milliyetçi ideolojilerinin dilsel ve dinsel değerler üzerine inşa edildiğini belirtmiştir.¹³ Benzer biçimde Karpat, Osmanlı'nın son zamanlarında Balkanlarda yükselen milliyetçi hareketlerin hem etnik hem de dinsel kimliklerine atf yaptıklarını şöyle vurgulamaktadır:

“Balkan milliyetçiliği, onu Batı Avrupa'daki benzerlerinden ayıran özel nitelikler içermektedir. Bu tür milliyetçilik için kullandığım kavram ‘cemaat milliyetçiliği’dir çünkü dinsel ve etnik niteliklerin karışımıyla oluşmuş bulunan bu cemaat milliyetçiliği, onun ayakta kalışının nedeni olan yaşamsal popüler bir cemaat birlikteliği ile bir ortak yaşam içinde var olmaktadır.”¹⁴

Karpat, Balkan halklarındaki dinsel kimliğin muhafazasında Osmanlı'nın dinsel ölçütleri temel alan “millet sistemi” yapısının büyük ölçüde payı olduğunu da şu şekilde belirtmektedir:

“Balkanlar bölgesinin Ortodoks Hristiyan yurttaşlarının dinsel kimlik duyguları ile inanca ve inanç ile cemaat temsilcilerine olan bağlılıklarını derinleştirmeleri, aynı zamanda çağdaş siyasal kimliklerinin diğer ögesi haline gelen etnik kimliklerini geliştirmeleri 400 yıl uygulamada kalan millet sistemi altında gerçekleşti. Etnik siyasal kimliğin gelişmesi Osmanlılar tarafından öngörülememiş ve Osmanlı yönetimince teşvik edilmemiş olmasına rağmen dinsel kimlik duygularının geliştirilmesi, inanca ve inanç temsilcilerine olan bağlılıkların teşvik edilmesi millet sisteminin amacıydı. Dolayısıyla bu kurumun önemi göz ardı edilemez.”¹⁵

Bu yorumdan hareketle anlaşılmaktadır ki Osmanlı'nın geleneksel millet sistemi uygulaması, dinsel cemaatlere ayırarak yönetme yöntemiyle aynı zamanda yönetilenlerin yüzyıllarca dinsel kimlikleri ile tanımlanmasını; dolayısıyla bu kimlikleri muhafaza ederek dinsel aidiyetlerinin bilincinde kalmasını sağlamıştır.

Milliyetçilikte dinsel kimliğin vurgulanmasından söz edilirken değinilmesi gereken hassas bir nokta, 19. yüzyılda atf yapılan dinsel kimliğin, bir topluluğu tanımlama açısından geleneksel dönemdekinden farklılık arz ettiğidir. Burada belirtilmesi gereken ikinci bir nokta ise modern milliyetçi ideolojinin şekillenmesinde dil ve din faktörleri arasında önem farkı olduğudur. Şöyle ki dil ölçütü, modern milliyetçilikleri

---

¹² John Hall, “Milletleri Türdeşleştirmenin Koşulları”, **21. Yüzyılda Milliyetçilik**, Ed. Umut Özkırımlı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 21.

¹³ Maria Todorova, “Balkanlarda Osmanlı Mirası”, **Yeni Balkanlar Eski Sorunlar**, Ed. Kemal Saybaşı, Gencer Özcan, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1997, s. 134.

¹⁴ Karpat, **a.g.e.**, s. 20.

¹⁵ **A.g.e.**, s. 21.

şekillendiren birincil etkidir. Aynı dine mensup insanların farklı dillerinin oluşu, insan toplulukları arasında daha da özele inen, etnik bir ayrıma dikkat çekmektedir. Eğer durum böyle olmasaydı, tüm Ortodoksların, geleneksel dönemde olduğu gibi 19. yüzyılda da kendilerini tek bir millet olarak tanımlaması beklenirdi ancak Ortodoks Balkan ulusları böyle bir tanımlamaya gitmemiş; temel ölçütler olarak ortak etnik köken ve konuşulan ortak dili ön plana çıkarmışlardır. Ortak din ölçütü modern dönem milliyetçiliklerinde şekillendiricilik açısından daha sonraki sıralarda gelmektedir hatta dinin 19. yüzyılda gördüğü en büyük işlev, Ortodoks Balkan uluslarının kendilerini “Müslümanlardan farklı bir şey” olarak ifade etmesine olanak vermesi olmuştur. Benzer bir yorum, Todorova’nın şu cümlelerinden okunmaktadır:

“Gerçekte, ‘yeni ulusal kimliklerin yaratılması mücadelesine din en son katılan öge oldu’ ve bazı durumlarda ‘ulus devletler kendi kiliselerini ulusallaştırıncaya kadar din ulus tanımlamasında işlevsel bir eleman olmadı’. Din hiçbir zaman kendi başına ulusal kimliğin oluşturulması için yeterli bir unsur olmadı ve ulusal mücadelelerde bile dinin birincil katkısı Müslüman yöneticilere karşı muhalefeti güçlendirmek oldu.”¹⁶

Todorova’nın bahsettiği “kiliselerin ulusallaştırılması” meselesi, modern dönemin seküler yapısına gönderme yaparak ulusallığın, dinin çok daha üstünde bir mesele olduğuna işaret etmektedir. Bu noktada Anderson’ın savlarının haklılığını görmek mümkündür: Dinsel kurumların gücünü yitirdiği, yeni düşünce tarzlarının keşfedildiği modern dönemde, ulusların kendilerini tanımlamak için klasik dönemlerden farklı olarak, dinin ötesinde başka bir şeye ihtiyacı olduğu açıktır.¹⁷ Modern dönem milliyetçiliklerine, sosyolojik değişimler paydasında göz atmak adına bir referans daha vermek gerekirse, bunu Alexandru Dutu’nun şu cümleleriyle yapmak yerinde olacaktır:

“Sıradan insanların gerçekleştirdiği ilerlemeler, geniş aileden çekirdek aileye geçiş ve insanın ‘iç’ dünyası ile ‘dış’ dünyası arasında kurulan ve dinsel bağlılık yerine sosyal varoluş çerçevesinde tahayyül edilen yeni ilişki, bize ulusal bilincin dine dayanmayan yeni dayanışma biçimleri geliştirdiğini göstermektedir. Aile, kilise, akrabalık ve mesleki çıkarlara dayalı organik dayanışma biçimleri, toplumun bilinçaltına, halkın kendi imajının kader, ortak bir dil, ortak geçmiş, belli bir coğrafyayla kurulu bağlar ve ortak arzular aracılığıyla biçimlendiği fikrini aşıl原因an siyasal iktidarın örgütlü dayanışma biçimleri tarafından ikincil konuma itilmiştir.”¹⁸

¹⁶ Todorova, **a.g.e.**, s. 135.

¹⁷ Anderson, **a.g.e.**, s. 27.

¹⁸ Alexandru Dutu, “Güneydoğu Avrupa’da Ulusal ve Bölgesel Kimlik”, **Yeni Balkanlar Eski Sorunlar**, Ed. Kemali Saybaşılı, Gencer Özcan, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 1997, s. 150.

Bu yorumdan yola çıkılarak söylenebilir ki modern dönem milliyetçiliklerinde dinsel aidiyetler gibi geleneksel vurgular ikinci planda olmuştur. Balkan milliyetçilikleri, kullandığı argümanlar arasında “din” vurgusunu tamamen dışlamamış; din sayesinde kendini Osmanlı’dan farklı bir şey olarak tanımlamış ancak din aidiyetinin öncesinde kendini tanımlamak için daha seküler ölçütlere başvurmuştur.

19. yüzyıl en genel görünümü ile değerlendirildiğinde, yüzyıllardır Osmanlı millet sistemine dahil olan Balkan uluslarının birtakım iç ve dış dinamiklerin etkisiyle Osmanlı’dan koptuğu bir dağılma yüzyılı olarak nitelendirilebilir. Hem Osmanlı’nın Balkanlara hâkim olduğu yüzyıllarda buradaki milletler nezdinde oluşturduğu imajın ve tarihsel birikimin izleri hem de Avrupa’dan dünyaya yayılan milliyetçilik dalgasının etkileri kaçınılmaz biçimde bu çok uluslu imparatorluğun sonunu getirmiştir. Osmanlı’nın Balkanlarda son nefeslerini verdiği dönem olarak ifade edebileceğimiz 19. yüzyılda ilk başkaldırıları yüzyıllardır millet sistemi gereğince Fener Rum Patrikhanesi’ne bağlı bulunan Sırpplardan gelmiştir.¹⁹ 1804 yılında ilk kez isyan etmiş olan Sırp, bağımsızlıklarını kazanacakları 1878 yılına dek kendilerine dair ortak değerlere vurgu yaparak yeni bir ulus tanımlama yoluna gitmişler; bunu yaparken birtakım öncü şahsiyetlerin izinde hareket etmiş ve milliyetçi ideallerine hizmet edecek tarihsel argümanlar geliştirmişlerdir.

1.3. Entelektüel Öncüleri ve Tarihsel Argümanları Bağlamında Sırp Milliyetçiliği

Milliyetçilik kuramları açısından bakıldığında dil, din ve etnisite bağları üzerinden tarihsel mitler ve semboller oluşturan Sırp milliyetçiliği, etno-sembolcü yaklaşımın izlerini taşımaktadır. Kuramlar dışında, milliyetçiliğin türleri açısından yapılan bir başka tasnife bakıldığında, Fransız milliyetçiliği ve Alman milliyetçiliği veya sırasıyla vatandaşlığa bağlı milliyetçilik ve etnik milliyetçilik şeklinde klasikleşmiş iki ana başlıkla karşılaşılmaktadır. Sırp milliyetçiliğini bir fikir olarak öne süren ve besleyen entelektüel şahsiyetlerin çizgileri incelendiğinde, Sırp milliyetçiliğinin etnik Alman

¹⁹ Uroš Ugarković, “Sırp ve Türk Güncel Okul Tarih Kitaplarının Karşılaştırmalı İncelenmesi”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, s. 28.

milliyetçiliğinden etkilendiği rahatlıkla görülmektedir.²⁰ Etnik milliyetçiliğin temel niteliklerini Özkırmımlı şöyle özetlemektedir:

“Kan bağı ve kültürel benzerlik, etnik milliyetçiliğin ana unsurları arasındadır. “Dışlayıcıdır”, çünkü bu tür milliyetçilik yaklaşımına göre milleti millet yapan ortak değerler, dil, din, örf ve âdetler gibi önceden var olduğuna inanılan nesnel özelliklerdir. Bu tür bir millete üyelik de bireyin özgür iradesine bağlı olamaz. Bireyin dilini, dinini seçme hakkı yoktur; bu yüzden üyelik doğuştan kazanılır, sonradan değil.”²¹

Özkırmımlı'nın belirttiği dil, din, örf, âdet, gelenek, görenek gibi önceden var olduğuna inanılan birçok ortak değeri, Sırp milliyetçiliğinin temel argümanları arasında görmek mümkündür. Dil unsuru başta olmak üzere vurgulanan tüm etnik aidiyetler ve Sırp ulusuna ait olarak tanımlanan folklorik öğeler, Sırp milliyetçiliğinin fikir babalarının çalışmalarında oldukça belirgindir.

Sırp milliyetçiliğinin fikirsel gelişiminde rol oynayan önemli entelektüel şahsiyetlerden biri olan düşünür, yazar ve dilbilimci Dositej Dimitrije Obradović (1742-1811), Sırp dilinde modernleşmenin öncüsü olarak kabul edilmektedir.²² Sırp aydınlanmasının temsilcisi olan Obradović, Sırp dili ve edebiyatı üzerine yaptığı çalışmalarla ön plana çıkmıştır.²³

Sırp milliyetçiliğinin entelektüel öncülerinin en önemlisi olarak ifade edilen Vuk Stefanović Karadžić (1787-1864), Sırp dilinin de en büyük reformcusu olarak kabul edilmektedir. Ivo Banac, Karadžić'in getirmiş olduğu dil temelli milliyetçi yaklaşımdan şöyle bahsetmektedir:

“Sırp dilinin en önemli reformcusu ulusal ideolog Vuk Karadžić, Sırp ulusunun laikleştirilmesine özgül bir yoldan katkıda bulundu. Karadžić giderek artan ölçüde Sırp dilini ‘bilimsel’ bir kritere göre tanımladı: Ortodoksluğa olan bağlılığı değil, merkezi Güney Slav diyalekti olan Stokavca kullanımını esas alan bir tanımlama. Karadžić'in ‘dilsel’ ulus ideolojisi, Stokavca konuşan bütün insanların aslında Sırp oldukları ve dolayısıyla asimilasyon açısından en doğal hedefleri teşkil ettikleri şeklinde yeni Sırp inancının kaynağını oluşturur.”²⁴

²⁰ Fahri Yetim, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Döneminde Balkan Milliyetçiliği ve Büyük Güçler”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, No: 25, 2011, s. 290.

²¹ Umut Özkırmımlı, **Milliyetçilik ve Türkiye-AB İlişkileri**, İstanbul: Tesev Yayınları, 2008, s. 18'den aktaran Abdullah Kutalmış Yalçın, “Balkanlarda Sırp Milliyetçiliği”, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, s. 20.

²² Slobodan Marković, “Dositej Obradović: the Man who Introduced Modernity to the Serbs”, **The South Slav Journal**, C: XXX, No: 3-4, 2011, s. 5.

²³ **A.g.e.**, s. 11.

²⁴ Ivo Banac, “Sırbistan'da Milliyetçilik”, **Yeni Balkanlar Eski Sorunlar**, Ed. Kemali Saybaşı, Gencer Özcan, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 1997, s. 88.

Vuk Karadžić'in, ortak dilsel kimliği esas alan milliyetçi çizgisiyle Alman filozof Herder'in milliyetçilik fikrine yaklaştığı düşünülmektedir. Millet denen varlığın ortak bir dil, ortak bir algı ve ifade tarzı olduğu düşüncesinden hareket eden Herder'in Alman edebiyatını kurma gibi dil üzerinden gösterdiği millîleştirme çabalarının²⁵ benzerlerini Karadžić'te görmek mümkündür. Özkırımlı'nın aktardığı üzere, Herderci millet tezi de Karadžić'inkiyle benzer ölçütler üzerinden oluşmaktadır:

“Herder'in çıkış noktası oldukça basittir: İnsanı insan yapan dildir. Dilden önce insandan söz etmek anlamsızdır çünkü dil aynı zamanda düşüncedir. Ortak bir dil konuşan insanlar, milletin ilk aşamasını oluştururlar. Millet ise ailenin doğal bir uzantısı sayılabilir çünkü dilin paylaşıldığı en küçük grup ailedir. İnsan olmak demek, bir dile sahip olmak ve bir topluluk içinde yaşamak demektir ama herhangi bir dil ya da topluluk değil. Her insan belirli bir dilin ve topluluğun ürünüdür. Yani her dil birbirinden farklıdır, kendine özgüdür. Bu da her topluluğun kendine ait bir düşünce tarzı olduğu anlamına gelmektedir. Elbette bu mantık yalnızca dil için değil, her biri bir tür dil olarak algılanabilecek gelenek ve görenekler, kanunlar, törenler vb. için de geçerlidir.”²⁶

Karadžić'in geliştirmiş olduğu millet tanımının Ortodoksluk bağı üzerinden değil, dil bağı üzerinden oluştuğunu anlatırken Banac da söz konusu Alman etkisine şu şekilde gönderme yapmaktadır:

“Sırp milliyeti ve Ortodoks dini arasındaki denklik ilişkisi on dokuzuncu yüzyılda derin bir değişime uğramıştır. Alman romantizminin izinden gidilerek dil Sırp kimliğine artan oranda kaynak oluşturmuştur. Yeni linguistik Sırpçılık tanımının oluşturulmasında belirleyici etki Vuk Karadžić'ten gelmiştir... Tüm geleneksel standartların tersine bir yol tutturarak, Sırpçılık tanımının kapsamını dinleri dikkate alınmaksızın Stokavca konuşan herkesi kapsayacak biçimde genişletti.”²⁷

Bu ifadelerden yola çıkıldığında Sırp milliyetçiliğinin “ortak dil” ölçütü üzerinden şekillendiği ve Alman aydınlanmasından etkilendiği açıkça görülmektedir. Dolayısıyla, Balkan milliyetçiliklerinin Avrupa'da meydana gelen değişimlerden etkilendiği tezi de böylece doğrulanmaktadır.

Sırp milliyetçiliğinin gelişiminde Avrupa'da yükselen yeni fikirler dışında, Rusya'nın bir dış politika gibi yürüttüğü düşünce akımlarına²⁸ değinmek faydalı olacaktır. Karpat, Güney Slav milliyetçiliklerinin yükseldiği dönemde Osmanlı'nın millet

²⁵ Alper İplikci, “Johann Gottfried Herder'de Milliyetçilik Düşüncesi”, **Injosos Al-Farabi International Journal On Social Sciences/Al-Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, C: I, No: 1, 2017, s. 133.

²⁶ Özkırımlı, **Milliyetçilik Kuramları**, s. 34.

²⁷ Banac, **a.g.e.**, s. 93.

²⁸ Ugarković, **a.g.e.**, s. 27.

sisteminin bozulmaya yüz tuttuğunu, bununla birlikte Rusya'nın Berlin Anlaşması (1878) çok daha öncesinde üretmiş olduğu Pan-Slavcılık ve Pan-Ortodoksluk söylemlerinin Güney Slav milliyetçiliklerini beslediğini ifade etmektedir:

“Özetle, 1877-1878 savaşı, Berlin Anlaşması ile de hükme bağlandığı gibi, Osmanlı Devleti'nde var olan çoğulcu düzen ile çok dinli ve çok etnikli yapıya dayalı toplumsal örgütlenme kavramını yıkmıştı. Balkanların yeni bağımsız devletleri, tek bir etnik yapıya dayalı, tek bir dile sahip milleti ve genellikle Pan-Ortodoksluğun engizisyon ruhu ile Pan-Slavizm'in Rusya tarafından geliştirilen dar ideolojik ve ırkçı eğilimlerini yansıtan bir ideolojiyi benimsemeye başladılar.”²⁹

Benzer bir ifadeyi Banac da kullanmaktadır:

“... Bunların tümü, Ortodoksluk ile Sırpılık arasında kurulan denklige dayanan ve büyük ölçüde Rus hamiliği altında Ortodoks dayanışmasına bel bağlayan erken dönem Sırp ulusal ideolojisinin yan dalları olarak gelişti. Hırvat ve Bulgar topraklarının da düşlenen Büyük Sırbistan'ın sınırları içinde kalıyor olması nedeniyle, devlet her nerede yaşarlarsa yaşasınlar tüm Ortodoks Güney Slavları birleştirme işlevini de üstlenmek durumunda kaldı.”³⁰

Banac'ın bu ifadesi Sırp'ların belirli bir toprak parçası üzerinde hak iddia ettiği ve kendi uluslarına ait bir toprak tanımladığı gerçeğine de işaret etmektedir.

80

“Ortodoksluk” ve “Slavlık” bağlarının Berlin öncesi dönemde Sırp milliyetçiliğini biçimlendirici birer rol oynadıkları yorumu yapılabilir ancak yine Karpat'ın ifade ettiği şekliyle, Berlin Anlaşması (1878) Slavların “kurtuluşu” olarak algılanmış, dolayısıyla 1878 tarihinde bağımsızlaşan uluslar için artık bir hamiye ihtiyaç kalmamış; en genel ifadeyle Berlin Anlaşması, Rusya'nın çıkarlarına hizmet eden Pan-Slavizm ve Pan-Ortodoksluk düşüncelerinin siyasal önemini çürütmüştür.³¹ Kaldı ki bir önceki kısımda bahsedildiği üzere dinsel ölçütler, modern dönemdeki milletleri tanımlama hususunda etnik ölçütlerden çok daha geridedir. Bu sebeple Berlin sonrası ulus inşasının modern ölçütlerle yapılmak istenmesi, dolayısıyla Pan-Ortodoksluk politikasının işlevselliğini yitirmiş olması şaşılacak bir durumdur.

2. Bağımsız Sırbistan Ulus Devletinde Milliyetçilik Ve Resmî Tarih Yazımı

²⁹ Karpat, a.g.e., s. 190.

³⁰ Banac, a.g.e., s. 94.

³¹ Karpat, a.g.e., s. 190.

2.1. Berlin Anlaşması (1878) Sonrası Sırbistan Devletinde Resmî Tarih Yazımının Oluşturulması ve Eğitim Sisteminin Kurumsallaştırılması

Modern ulus-devlet iktidarının, temsil ettiği siyasi çizgiyi ve/veya milliyetçi bakış açısını kitlelere benimsetmek adına baskı aygıtları ve ideolojik aygıtlar kullandığı tüm siyasal bilimcilerin bilgisi dahilindedir. Baskı aygıtları daha çok kolluk kuvvetleri olarak görünüp kamusal alanda kendini hissettirirken, ideolojik aygıtlar dediğimiz hegemonya araçları hem kamusal hem de özel alana sızabilen esnek mekanizmalardır. Louis Althusser, dinî kurumlar, eğitim-öğretim kurumları, sendikalar, aile kurumu, haberleşme ve medya araçlarını “devletin ideolojik aygıtları” kavramsallaştırması altında toplamıştır. Dolayısıyla bir devletin resmî ideolojisini özellikle küçük yaşlardan başlayarak yeni nesillere, eğitim kurumları vasıtasıyla aşıladığı çıkarımını yapmak yerindedir. Böylece devletin, yeni nesli ideolojik anlamda biçimlendirmek amacıyla kullanacağı en etkin araçlardan biri okullarda okuttuğu ders kitapları olmaktadır.³²

Berlin Anlaşması (1878) ile bağımsızlık kazanan ve Osmanlı İmparatorluğu’ndan resmî olarak ayrılan Sırbistan, Karadağ ve Romanya; kendi bağımsız ulus-devletlerini kurarken resmî ideolojilerini ve milliyetçilik anlayışlarını yansıtan birer tarih yazımı da oluşturmuşlardır. Karpat, Balkanların yeni kurulan ulus-devletlerinde gelişen milliyetçi tarih anlatısından şöyle bahsetmektedir:

“1878’den sonra Balkanlarda, tümü bölgenin tarihini yeni bir radikal yoruma tabi kılan büyük bir milliyetçi yazın akımı gelişti. Yeni ulus devletlerin her birinin temel iddiası aslında çok eski çağlardan beri var oldukları, fakat bu durumlarına yaraşır haklarının ancak şimdi verildiği; daha önce tanınmamış olmalarının nedeninin Balkan anlayışında ‘Müslümanlarla’ aynı anlama gelen Türklerin yüzyıllar boyu uyguladığı baskı ve zulüm olduğu; Osmanlı öncesi geçmişlerinin şan ve şeref dolu olduğu ve aslında kendilerinin Berlin Anlaşması’yla verilen topraklardan daha fazlası üzerinde tarihsel hak sahibi olduklarıydı. Dolayısıyla milliyetçi yazın, devlete çekici bir tarih/efsane kazandırarak ve düşmanı açık bir biçimde tanımlayarak sağlam bir millî kök oluşturmaya çalışıyordu.”³³

³² Gencer Özcan, “Bulgular: Sırbistan ve Karadağ”, **Balkan ve Karadeniz Ülkelerinde Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Türk İmajı TÜBİTAK Projesi, 31 Mart 2014**, İstanbul, Yıldız Teknik Üniversitesi Balkan ve Karadeniz Araştırmaları Merkezi, 2014, s. 434.

³³ Karpat, **a.g.e.**, s. 19.

Bu sağlam millî kökün oluşturulması için devletin kullanacağı araçlar hiç şüphe yok ki sözü edilen ideolojik aygıtlardır. Todorova, Balkanlardaki yeni ulus-devletlerin bu ideolojik aygıtları kullandığına gönderme yapmaktadır:

“Yeni kurulmuş devletler, çabalarını, ordu ve diğer kurumların yanısıra milliyetçiliğin en güçlü öğelerinden biri olan laik, merkezîleştirilmiş, resmî bir eğitim sisteminin yaratılması üzerinde yoğunlaştırdılar.”³⁴

Benzer şekilde Dutu, Güneydoğu Avrupa’da 1878 sonrasında kurulan yeni ulusal devletlerin, sahip olduğu kamusal kaynakları, yeniden yazılmakta olan tarihi öğretecek ve benimsetecek şekilde oluşturulan eğitim sisteminin hizmetine sunduğunu şu şekilde ifade etmektedir:

“Ulusal tarih okullarda müfredatın önemli bir parçası hâline getirilmiş; kanun yapımcılar ve devlet memurları, ulusal tarih öğretmenleri yetiştirmek ve görevlendirmek ve bu alanda akademik araştırmaları desteklemek üzere kamu fonlarının kullanılmasından yana olmuşlardır. Anne-babalar çocuklarının ‘kendi tarihlerini’ öğrenmeleri gerektiğini doğal ve akla uygun bulmuştur. Süreklilik inancının desteklenmesi, geçmişle özdeşleşme, ulusal kahramanlara saygı gösterilmesi, önemli ulusal günlerin anılması ve hepsinden önemlisi, devrimler ve bağımsızlığın kazanılması gibi temel olayların kutlanması ulusal tarih öğretisinin görevleri arasında gelmiştir.”³⁵

82

Tüm bu yorumlardan yola çıkıldığında, Balkanlarda yeni kurulan ulusal devletlerin yeniden yazmakta olduğu milliyetçi tarihi, belirli mekanizmalar üzerinden aşlamak istediği rahatlıkla görülmektedir. Bu ulusal devletlerden biri de 1878 tarihi itibarıyla bağımsız olan Sırbistan’dır.

2.2. Tarih Ders Kitapları Üzerinden Sırp Resmî Tarih Yazımı

2.2.1. Sırp Resmî Tarih Yazımında Temel Motif: İsyan ve Kahramanlık Örgüsü

Sırp resmî tarih yazımının temel özelliklerinden biri epik değerlerden örülü bir anlatı şeklindeki görünümüdür.³⁶ Buna göre Sırp tarihi savaş, isyan ve kahramanlık gibi gelişmelerden ibarettir. Sırbistan’daki tarih ders kitapları üzerine yapmış olduğu incelemede Gencer Özcan, bu durumun etkilerinden şu şekilde bahsetmektedir:

“Bu izleğin bir başka yönü de tarihin bir ulusal kahramanlık öyküsü biçimindeki anlatsıdır. Kahramanlık, öncelikle ve sadece savaşlarda gösterilebilen bir yararlılık

³⁴ Todorova, **a.g.e.**, s. 134.

³⁵ Dutu, **a.g.e.**, s. 150.

³⁶ Dubravka Stojanović, “The Balkan Wars in Serbian History Textbooks (1920-2013)”, **The Balkan Wars from Contemporary Perception to Historic Memory**, Ed. Katrin Boeckh, Sabine Rutar, Londra, Palgrave Macmillan, 2016, s. 284.

olarak vurgulanırken, ulusal tarih, ulusun varoluşuna yönelik tehditlere karşı hiç bitmeyen kahramanca direnişin sergilendiği savaşlar ve isyanların dizgesi olarak sunulur. Direniş ve isyanların istilacı, kötücül yabancılara ya da onların işbirlikçisi hainlere karşı yapıyor olması bir başka ortak temadır... Tarihin sürekli savaş ve isyanlardan oluşan bir izlek olarak anlatısı, Balkanlardaki uzun Osmanlı yüzyıllarının bir işgal dönemi olarak algılanmasına neden olmakta, bu dönemin birlikte yaşayan halkların ortak geçmişi gibi okunmasına olanak tanımamaktadır.”³⁷

19. yüzyılın başlarında siyasi boyut kazanan Sırp milliyetçi hareketi, Sırbistan devletinin resmî tarih yazımını şekillendiren önemli bir gelişmedir. Örneğin 1804 yılı, birinci Sırp isyanının başlangıç tarihidir ve Selim Aslantaş’ın belirttiği üzere bu isyanın tarih yazımı üzerinde şekillendirici etkisi bulunmaktadır:

“İsyan, 19. yüzyılın ortalarına doğru Sırp entelektüeller arasında gelişen romantik milliyetçi hareketin tarihsel referans noktalarından biri hâline geldi. Sırp tarih yazıcılığında üzerine en çok durulan tarihsel hadiselerden biri oldu. Bugün isyan üzerine sayısı on bini geçen geniş hacimli bir külliyat mevcuttur. Bu külliyatta istisnalar olmakla birlikte genelde isyan, Sırp bağımsızlık hareketinin başlangıç noktası olarak kabul edilmektedir.”³⁸

Uros Ugarković, Sırp ders kitapları üzerinde yaptığı inceleme sonucunda Osmanlı egemenliği altında yaşayan Sırpların durumundan bahsederken kahramanlık vurgusuna ilişkin şu çıkarımları yapmıştır:

“Zor yaşam koşulları, sürekli güvensizlik ve ayrımcılık, haydutluğa yol açmıştı. Sırp erkekler; Türklere direniş göstermek, intikam almak, bazı zamanlarda da soygun yapmak ve kendilerine mal geliri sağlamak amacıyla dağlara gidip haydut olmuştu. Haydut olarak Türklere karşı mücadele etmişler; Türk karavanlarını kesip Türklerin aldığı haraçları geri almışlar, savaşlarda Avusturya’nın tarafına geçerek Türklere karşı savaşmışlar. Genel Sırp nüfusuna karşı da haksızlıklar yapmalarına rağmen, Sırpların bilincinde haydutlar hakkında çok olumlu bir algı kalmıştı ve haydutlar halk şarkılarında kahraman olarak gösterilmişler.”³⁹

Bu yorumlar, Sırp resmî tarih yazımının epik bir anlatı olma özelliği gösterdiği kanısını doğrulamaktadır. Bu şekilde genç zihinlerin, Sırp ulusunun sürekli direnen ve kahramanlık gösteren, onu yöneten egemen ulusların ise sürekli işgalci konumunda olduğu şeklinde bir tarih algısı ile yetişmeleri kaçınılmaz olmaktadır. Tarih boyunca sürekli savaşan ve direnen değişmez bir Sırp ulusu olduğu düşüncesi, bu direnenlerin karşısında bir işgalci, zalim bir hükmedici olduğu düşüncesini doğurmaktadır.

³⁷ Özcan, a.g.e., s. 109.

³⁸ Selim Aslantaş, “Sırbistan: İsyancılar ve Bağımsız Devlet”, **Balkanlar El Kitabı I**, Ed. Osman Karatay, Bilgehan Gökdağ, Ankara, Karam & Vadi Yayınları, 2006, s. 476.

³⁹ Ugarković, a.g.e., s. 73.

Dolayısıyla Sırbistan resmî tarih yazımındaki bu tavır, mazlum Sırp halkının karşısında zalim bir “öteki” yaratmaya müsait görünmektedir.

2.2.2. Sırp Resmî Tarih Yazımında Kilise Vurgusu

Sırp resmî tarih yazımında kilise kurumu, Sırp kimliğinin muhafaza edilmesi ve Sırp milliyetçiliğinin yaşatılması için en işlevsel mekanizmalardan biri olarak ifade edilmiştir. Sırp ulusal kilisesi olan Peć (İpek) Patrikhanesi, Sırlar Osmanlı egemenliğine girdikten sonra belirli bir miktar ödeme yapmak suretiyle Osmanlı tarafından tanınmıştır. 1459 sonrasında⁴⁰ Osmanlı millet sistemi gereğince Sırlar, İstanbul Fener Rum Patrikhanesi'ne bağlanmış; dolayısıyla bu tanınma ortadan kalkmıştır. Sonraki yüzyıllarda yeniden aktif hâle gelen kilise, ulusal bilinci koruma görevine kaldığı yerden devam etmiştir.* Patrikhanenin yeniden aktifleştirilmesi sonrasında kiliseye yapılan vurguyu Ugarković şöyle özetlemektedir:

84

“Yenilenen Patrikhane, Sırp nüfusunun dinî öncüsü ve ulusal kimliğinin koruyucusu rolünü yeniden almıştı. Patrikhane, İslâmlaştırma sürecinin en büyük engeli olmuştu ve bir şekilde bütün Sırp nüfusunun kapsayan, devlet yerine geçen bir örgüt hâline gelmişti. Dinî ve kültürel işlerin yanında siyasi işleri de yürütmeye başlamıştı ve Osmanlı Devleti'nin idarecileriyle anlaşmazlıklara düşmüştü. Kilise ve Patrikler Osmanlı Devleti'ne karşı isyanlar başlatmışlar ve yürütmüşler.”⁴¹

Buradan yola çıkılarak, patrikhanenin zamanla siyasileşen ve isyan eden bir kurum olduğu yorumu da yapılabilmektedir.

2.2.3. Sırp Resmî Tarih Yazımında Osmanlı İmparatorluğu'na İlişkin Vurgular

Sırp resmî tarih yazımında vurgulanan pek çok nokta, doğrudan ya da dolaylı yollarla Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilendirilebilir. Bunun temel sebebi, dört yüz yıldan fazla bir süre Sırların Osmanlı egemenliği altında bulunması ve tarihsel birikimin büyük bir kısmının bu dönemde oluşmasıdır. Türk/Osmanlı yönetiminin özellikleri, Sırların Osmanlı içerisindeki konumu, Sırp Ortodoks Kilisesi'nin yaşam mücadelesi

⁴⁰ Zoltán Györe, “Serbian Historiography and the Modern State”, **Public Power in Europe: Studies in Historical Transformations**, Ed. Siegfried Beer, James Amelang, Pisa, Edizioni Plus, 2006, s. 91.

* Bu noktada aslen Sırp olup Osmanlı tarafından devşirilen Sadrazam Sokollu Mehmet Paşa'ya Sırp tarih yazımında özel bir vurgu yapıldığını belirtmek gerekmektedir. Şöyle ki Sırların gözünde Sokollu Mehmet Paşa, ulusal kimliğini unutmamış ve patrikhanenin yeniden aktifleştirilmesini sağlamış bir kahraman olarak görülmektedir. Bkz. Ugarković, **a.g.e.**, s. 73.

⁴¹ Ugarković, **a.g.e.**, s. 74.

ve Türklere karşı gösterilen kahramanlıklar, Sırp tarihinde Osmanlı ile ilişkili olarak bahsedilen temel konulardır.⁴² Bu sebeptendir ki Sırp resmî tarih yazımının temel niteliklerinden biri Osmanlı'ya ilişkin “öteki” sıfatlandırması yapmaya müsait oluşudur.

Osmanlı'yı nitelemek amacıyla yaratılan “öteki” tanımını, tarih ders kitaplarında geçen sözcükler üzerinden tespit etmek mümkündür. Örneğin, Balkan ulusları nezdinde Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyetinde buldukları dönem, tarihleri içerisindeki “karanlık çağa” karşılık gelmektedir. Bunu Todorova şu şekilde ifade etmektedir:

“Osmanlı yönetimi altında geçen beş yüzyıllık dönemin Balkan tarihi içindeki ‘en talihsiz, en karanlık dönem’ olarak resmedilmesi, Osmanlı dönemini Avrupa’da yaşanmış ‘karanlık çağ’ın Balkanlardaki karşılığı hâline getiriyor.”⁴³

Bu konuda Karpat’ın düşünceleri de aynı yöndedir:

“Milliyetçilik hakkındaki yazılar ve 1878’den sonra yazılan sözde ‘Balkan tarihleri’, bölgede bağımsız devletlerin ortaya çıkmasını zorlayan koşulları yansıtmaktadır. Osmanlı döneminden ‘karanlık çağ’ olarak bahsedilirken büyük etnik gruplardan biri olan Türkler araştırmacılığa ve tarafsızlığa hakaret olacak kadar kötülenmektedirler. Tarih çalışması için seçilen model, ilk sıfatın Türklere, ikincisinin de yazarın içinde olduğu gruba yakıştırıldığı ‘yönetici’ ile ‘yönetilen’ arasında, ‘zalim’ ile ‘mazlum’ arasında geçen bir mücadele ve çatışma modeliydi. Sonunda Hristiyanlığın dinsel eziyet çekme ve feda etme hastalığı, kendini, şahadet, millî direniş ve kâfir Müslüman zalimlere karşı Hristiyan kahramanlığı masallarına dönüştürme yolunu buldu. Hristiyanlık, bütün kendi günahlarını üzerine yıkmak için Museviliği kullanmıştı, şimdi ise bütün millî düş kırıklıkları ve uyumsuzlukları için suçu üstlenecek bir günah keçisi arama sırası Güneydoğu Avrupa’ya gelmişti, bu da Türkler oldu. Fakat bütün bunlar, Güneydoğu Avrupa ülkelerini, kanlı mücadelelere girmekten, olanaklar elverdiğinde birbirlerinin topraklarını işgal etmekten, kendi toprakları üzerinde yaşayan azınlık grupları özümsemek amacıyla mümkün olan her aygıtı kullanmaktan alıkoymadı. Bu milliyetçilik, öykündüğünü iddia ettiği insancıl Batı milliyetçiliğinden anlam ve tinsel olarak farklıydı. Bu milliyetçilik, doğumunun asıl temellerini ve koşullarını yansıtan tutucu bir ideolojijdi.”⁴⁴

Bu ifadeler, Sırp tarih yazımının, Sırp ulusunun bağımsızlığı için direndiği ve kahramanlık gösterdiği şeklindeki askerî bir anlatı üzerinden oluşturulduğu tezini de doğrulamaktadır.

⁴² Györe, **a.g.e.**, s. 92.

⁴³ Todorova, **a.g.e.**, s. 140.

⁴⁴ Karpat, **a.g.e.**, s. 191.

Gencer Özcan, Sırbistan tarih ders kitaplarında Türkleri ve Osmanlı'yı niteleyecek şekilde "zalim" sıfatlandırmasıyla karşılaştığını ifade etmektedir:

"İncelenen ders kitaplarına bakıldığında Türk ve Müslüman imgelerinin açık ve örtülü biçimde öteki olarak gösterilmeye devam ettiği, bazı iyileştirmelere karşın, bir öteki olarak Türk ve Müslüman imgesine başvurulduğu görülmektedir. Türk imgesinin tarih ders kitaplarında sonsuz korku kaynağı olarak kullanılması büyük ölçüde terk edilmiş olmakla birlikte, bütünüyle terk edildiğini söylemek mümkün değildir. Ders kitaplarında Türk teriminin, ayırım gözetmeksizin ve özellikle Sırlara karşı uygulanan kötü muameleyi nitelemek için -Türk mezalimi örneğinde olduğu gibi- sıfat biçiminde kullanımı ile hala karşılaşılmaktadır."⁴⁵

Sırbistan tarih ders kitaplarında Osmanlı'ya ilişkin sıfatlandırmalardan biri de "çağdışı"lıktır. Ugarković, bu sıfatlandırmayı şöyle anlatmaktadır:

"Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı olmayan, geri kalmış ve medenileşmemiş bir toplumu olan bir devlet olduğu sürekli vurgulanır. 'Devlet organizasyonu, sosyal ve ekonomik ilişkileri, kültür ve yaşam tarzı açısından Osmanlı İmparatorluğu Avrupalı devletlerden aşırı bir şekilde farklıydı... 'Avrupa, Doğu Avrupa'yı Asyalılar ve Afrikalılar gibi Avrupa dışı topluluklar olarak sayardı; ona yarı-medenileşmiş, yarı-barbar bir bölge olarak bakardı.' Bu imajı Osmanlı Devleti'nin egemenliği altındaki Türk olmayan toplumlar da paylaşmıştı: 'Avrupalılar Balkanlılara, üzerinde Osmanlı egemenliğinin silinmez, utanç verici bir izi kalan barbarlar ve külhanbeyler olarak bakarlardı."⁴⁶

86

Geleneksel devlet yapılanmalarının bulunduğu imparatorluklar döneminde, Sırların bir kısmı Avusturya-Macaristan bir kısmı da Osmanlı egemenliği altında yaşamıştır. Buna bağlı olarak Sırp resmî tarih yazımında Avusturya-Macaristan ve Osmanlı'ya ilişkin vurgulara rastlanmakta hatta her iki yönetim arasında kıyaslamaya gidilmektedir. Bu kıyaslamada Osmanlı'ya ilişkin yorumlar çok daha olumsuzdur:

"Avusturya ile Macaristan'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Sırların durumları her kıyaslandığında, Avusturya ile Macaristan'daki Sırların durumunun Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Sırların durumuna göre çok daha iyi olduğu özellikle vurgulanır. Bu konuda 'Hıristiyan devleti (Avusturya) Sırlara Osmanlı İmparatorluğu'na göre daha iyi yaşam koşulları sağladı ve dolayısıyla oradaki Sırlar ekonomik, dinî ve kültürel gelişimlerini yaşadılar.', 'Avusturya-Macaristan'daki Sırp nüfus Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Sırp nüfusa göre daha ileri maddî ve kültürel seviyededir ve Osmanlı İmparatorluğu'na göre daha iyi düzenlenmiş bir devlette daha fazla siyasi ve dinî özgürlüklere sahip olarak yaşadılar.' gibi ifadeler ders kitaplarında bulunur."⁴⁷

Özcan, Osmanlı'nın Balkanlardaki varlığının buradaki devletler için bir felaket olarak görüldüğünü ve resmî tarih yazımının bu bakış açısı ile oluşturulduğunu şöyle ifade etmektedir:

⁴⁵ Özcan, **a.g.e.**, s. 111.

⁴⁶ Ugarković, **a.g.e.**, s. 68.

⁴⁷ **A.g.e.**, s. 71.

“... Özellikle de resmi tarihçiliğin izinden yürüyen Zavod za Udžbenike yazarları, Osmanlı ve Avusturya Macaristan İmparatorluklarının mirasını genel olarak olumsuz bir yaklaşımla ele almışlardır. Bu olumsuz çerçeve, bugün anlaşıldığı anlamıyla Sırp kimliğinin, toplumsal ve dinsel kurumlarının, Sırp ulusal özelliklerinin, Sırp aile kurumunun tarih boyunca değişmeden kaldığını varsayan bir anlatı ile uyumludur. 1990’larda yaşanan bu sorunların etkisiyle, anlatının kilit noktasını devlet oluşturur. Osmanlı’nın Balkanlardaki yayılması, zayıf bir devletin toplumların hayatında yol açacağı felaketin anlatısı biçiminde tasarlanmıştır.”⁴⁸

Epik bir anlatı olması yönüyle ön plana çıkan Sırp resmî tarih yazımında en çok üzerinde durulan konulardan biri de savaştır. Özellikle Kosova Savaşı (1389) ve Balkan Savaşları (1912-1913) Osmanlı’nın Balkanlardaki askerî ve siyasi varlığına ilişkin olumsuz algıyla paralel şekilde işlenmiştir.

Sırp resmî tarih yazımında Kosova Savaşı (1389), Sırpların Osmanlı’ya karşı koyacak güçlerinin bulunmadığı, askerî gücü gelişmiş olan Osmanlı’ya yenilmenin kaçınılmaz olduğu gibi gerekçelerle anlatılmıştır. Üstelik bu gelişme sonrasında Sırp beylerinin Osmanlı kölesi statüsüne konduğu ifade edilmiştir.⁴⁹

Balkan Savaşları, ders kitaplarına göre, reform uygulayamayan, dolayısıyla Balkanlarda refahı sağlamaktan uzak, ekonomik gelişme konusunda kendisinden ümit kesilmiş zayıf Osmanlı’yı Balkanlardan çıkarmak için yaşanması gereken bir savaş şeklinde anlatılmaktadır. Bununla birlikte Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ gibi devletlerin kendi halklarını Osmanlı’dan kurtarma görevi ile hareket ettiği belirtilmektedir.⁵⁰ Balkan Savaşlarının bu şekildeki anlatısı, Sırbistan’ın savunmacı bir politika ile hareket ettiği tezine⁵¹ dayanak oluşturarak Sırbistan’ın durumunu meşrulaştırmaya yönelik bir çabaya işaret etmektedir.

Sırp resmî tarih yazımında Osmanlı’ya dair olumsuz imajın en belirgin şekilde hissedildiği nokta, devşirme sistemi konusudur. Sırp tarih ders kitaplarında devşirme sisteminden “kan vergisi” olarak bahsedilmiştir.⁵² Devşirme sistemi, bölgedeki Hristiyan halkların zorla Müslümanlaştırılması politikalarının bir parçası olarak görülmektedir. Bu durumu Ugarković şu şekilde ifade etmektedir:

---

⁴⁸ Özcan, **a.g.e.**, s. 110.

⁴⁹ Ugarković, **a.g.e.**, s. 61.

⁵⁰ Özcan, **a.g.e.**, s. 114.

⁵¹ Stojanović, **a.g.e.**, s. 278.

⁵² Özcan, **a.g.e.**, s. 118.

“Osmanlıların hâkimiyeti altındaki Balkanlarda İslamlaştırma süreci gerçekleştirilmişti. Yeni ayrıcalıklar ve haklar kazanmak, daha düşük vergi ödemek vs. amacıyla bölgedeki Hristiyanlar İslam’a geçmişti. Bu İslamlaştırma sürecinin zorunlu bir şekli de vardır. Devşirme süreci çerçevesinde Hristiyan çocukları alınmıştı ve Edirne’ye veya İstanbul’a getirilip zorla İslam’a geçirilmişti.”⁵³

Devşirme sistemi ile bağlantılı olarak değinilmesi gereken temel noktalardan biri, aslen bir Slav olup Osmanlı tarafından devşirilen Sokollu Mehmet Paşa’ya (1506-1579) yapılan güzellemelerdir. Sırp resmî tarih anlatısına göre Sokollu, Osmanlı tarafından devşirilen, sadrazamlık makamına yükselen ancak bir Sırp olduğunu asla unutmayan hatta ulusal kiliseyi (Peć Patrikliği) yeniden aktif hâle getirerek⁵⁴ Slav ırkına hizmet eden bir kahramandır. Özcan, Sokollu’ya ilişkin vurgudan şöyle bahsetmektedir:

“Sokollu’nun bir Sırp olması, yaşadığı çevreden zorla koparılmış olmasına karşın, kendi toplumuna yabancılaşmaması, büyüdüğü yerleri unutmak bir yana ilişkisini sürdürmesi, buraları imar etmesi, kısaca belirtmek gerekirse, Sırlığından vazgeçmemiş olması gibi olgular üzerinde uzun uzadıya durulmaktadır. Anlatının Sokollu’nun etnik kimliğine yaptığı vurgu, öğrencilere, vezirin başarılarının aslında Osmanlı’nın kurduğu siyasal, askerî ve toplumsal düzenin bir parçası olmaktan çok, kendine özgü nitelikleriyle, kısacası, Sırlığı ile ilgili olduğunu anlatmaktadır.”⁵⁵

88

Buradan yola çıkılarak söylenebilir ki Sokollu örneği üzerinden, devşirme sisteminin Türk olmayanlara devlet yönetiminde tanıdığı fırsatlar değil, birçok asimilasyon politikasına rağmen ulusal bilincini yitirmeyen tarihî şahsiyetlerin varlığı vurgulanmak istenmektedir. Bu şekildeki bir vurgunun, Sırp milliyetçiliğine hizmet eden bir ideolojik duruşun ürünü olduğu açıktır.

Sonuç

19. yüzyıl sonunda yükselen Balkan milliyetçilikleri, modernist milliyetçilik kuramının savlarını büyük oranda doğrulasa da ulusal söylemler yaratılırken öne sürülen argümanlar Balkan milliyetçiliklerini etno-sembolcü çizgiye daha yakın kılmaktadır. Balkan milliyetçilikleri içinde siyasî boyut kazanan ilk akım olarak Sırp milliyetçiliği, entelektüel olarak Avrupa aydınlanmasından etkilenmiş ve etno-sembolcü bir çizgi içinde kendini gerçekleştirmiştir.

⁵³ Ugarković, a.g.e., s. 68.

⁵⁴ a.g.e., s. 73.

⁵⁵ Özcan, a.g.e., s. 115.

1878’de Berlin Anlaşması ile resmen bağımsız olan Sırbistan devleti, pek çok modern ulus devletin yaptığı gibi, eğitim kurumlarını ve diğer ideolojik aygıtlarını ulusal kimliğinin ve milliyetçi tarih söyleminin hizmetine sunmuştur. Bu bağlamda resmî eğitim kurumlarının milliyetçi söylemi yansıtacak şekilde kullandığı temel malzeme, ders kitapları olarak ifade edilebilir.

Sırbistan’daki ana akım tarih ders kitapları üzerinde yapılan incelemeler, Sırp tarihsel söyleminin ve Sırp milliyetçiliğinin izlerini içermektedir. Öncelikli olarak yapılan çıkarım, Sırp resmî tarih yazımının, epik değerler sistemine uygun bir biçimde oluşturulduğudur. Bu şekilde Sırp ulusunun bir zalime karşı savaşı ve kahramanlık mazlum bir halk olduğu algısı güçlendirilmektedir. İkinci olarak Sırp ulusal kilisesinin varlık süreci, özellikle Osmanlı egemenliği altında iken bir yaşam mücadelesi şeklinde yansıtılmış; ulusal kilisenin yeniden açılması millî bir başarı olarak ifade edilmiş ve kilise, Sırp ulusal bilincinin muhafazası için temel bir kurum olarak görülmüştür. Üçüncü olarak, tarihte belirli bir dönemin Osmanlı egemenliği altında geçirilmiş olması, Sırp tarih yazımında Osmanlı’ya ilişkin vurguların yoğunluğunu açıklamaktadır. Bu vurgular genellikle olumsuz bir anlam içermiş; Osmanlı’nın Balkanlardaki siyasî varlığı, toplumsal yapı, askerî sistemin özellikleri gibi konular üzerinden tarih ders kitaplarına aktarılmıştır. Resmî Sırp tarih yazımı, söz konusu nitelikler bir bütün olarak değerlendirildiğinde, bir “öteki” yaratmaya müsait görünmektedir.

Kaynakça

Althusser, Louis: **Devletin İdeolojik** Aygıtları, Çev. Yusuf Alp, Mahmut Özışık, İstanbul, İletişim Yayınları, 1989.

Anderson, Benedict: **Hayalî** Cemaatler, Çev. İskender Savaşır, 2. bs., İstanbul, Metis Yayınları, 1995.

Aslantaş, Selim: “Sırbistan: İsyandar ve Bağımsız Devlet”, **Balkanlar El Kitabı I**, Ed. Osman Karatay, Bilgehan Gökdağ, Ankara, Karam & Vadi Yayınları, 2006, s. 472-487.

Banac, Ivo: “Sırbistan’da Milliyetçilik”, **Yeni Balkanlar Eski Sorunlar**, Ed. Kemali Saybaşı, Gencer Özcan, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 1997, s. 87-116.

Dinç, Artum: “Millet ve Milliyetçiliğin Doğuşu Üzerine Kuramsal Yaklaşımlar”. (Çevrimiçi) <http://www.sorgulamazamani.com/tr/makale/toplum-ve-kultur/276/millet-ve-milliyetciligin-dogusu-uzerine-kuramsal-yaklasimler/#.XJvbr7qhmaM>, 1 Haziran 2002.

Dutu, Alexandru: “Güneydoğu Avrupa’da Ulusal ve Bölgesel Kimlik”, **Yeni Balkanlar Eski Sorunlar**, Ed. Kemali Saybaşı, Gencer Özcan, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 1997, s. 147-160.

Györe, Zoltán: “Serbian Historiography and the Modern State”, **Public Power in Europe: Studies in Historical Transformations**, Ed. Siegfried Beer, James Amelang, Pisa, Edizioni Plus, 2006, s. 89-108.

Hall, John: “Milletleri Türdeşleştirmenin Koşulları”, **21. Yüzyılda Milliyetçilik**, Ed. Umut Özkırmı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 15-34.

90

İplikci, Alper: “Johann Gottfried Herder’de Milliyetçilik Düşüncesi”, **Injosos Al-Farabi International Journal On Social Sciences/ Al-Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, C: I, No: 1, 2017, s. 126-135.

Karpat, Kemal: **Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik**, Çev. Recep Boztemur, 2. bs., İstanbul, Timaş Yayınları, 2012.

Marković, Slobodan: “Dositej Obradović: the Man who Introduced Modernity to the Serbs”. **The South Slav Journal**, C: XXX, No: 3-4, 2011, s 5-27.

Özcan, Gencer: “Bulgular: Sırbistan ve Karadağ”, **Balkan ve Karadeniz Ülkelerinde Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Türk İmajı TÜBİTAK Projesi, 31 Mart 2014**, İstanbul, Yıldız Teknik Üniversitesi Balkan ve Karadeniz Araştırmaları Merkezi, 2014, s. 108-125.

Özkırmı, Umut: **Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış**, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1999.

_____ : **Milliyetçilik ve Türkiye-AB İlişkileri**, İstanbul, Tesev Yayınları, 2008 (Aktaran: Yalçın, Abdullah Kutalmış: “Balkanlarda Sırp Milliyetçiliği”, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012).

Smith, Anthony: **Myths and Memories of the Nation**, Oxford, Oxford University Press, 1999 (Aktaran: Hutchinson, John: “Milliyetçilik, Globalizm ve Medeniyetler Çatışması”, **21. Yüzyılda Milliyetçilik**, Ed. Umut Özkırmı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 77-100).

Stojanović, Dubravka: “The Balkan Wars in Serbian History Textbooks (1920-2013)”, **The Balkan Wars from Contemporary Perception to Historic Memory**, Ed. Katrin Boeckh, Sabine Rutar, Londra, Palgrave Macmillan, 2016, s. 275-290.

Todorova, Maria: “Balkanlarda Osmanlı Mirası”, **Yeni Balkanlar Eski Sorunlar**, Ed. Kemali Saybaşılı, Gencer Özcan, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 1997, s. 117-145.

Ugarković, Uros: “Sırp ve Türk Güncel Okul Tarih Kitaplarının Karşılaştırmalı İncelenmesi”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.

Yalçın, Abdullah Kutalmış: “Balkanlarda Sırp Milliyetçiliği”, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

Yetim, Fahri: “Osmanlı İmparatorluğu’nun Dağılma Döneminde Balkan Milliyetçiliği ve Büyük Güçler”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, No: 25, 2011, s. 285-296.